

**МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ
УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ
КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ**

ШУМИЛО Сергій Вікторович

УДК 94(477):2-67:130.123.4]“16/18”

**РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКО-АФОНСЬКИХ ДУХОВНО-КУЛЬТУРНИХ
ЗВ'ЯЗКІВ У XVII – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX СТ.**

26.00.01 – теорія та історія культури
(історичні науки)

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2021

Дисертацією є кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Роботу виконано на кафедрі гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв Міністерства культури та інформаційної політики України (м. Київ).

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Веденєв Дмитро Валерійович,
Національна академія керівних кадрів
культури і мистецтв,
професор кафедри арт-менеджменту та
івент-технологій

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Ластовський Валерій Васильович,
Київський національний університет
культури і мистецтв,
професор кафедри міжнародних відносин

кандидат історичних наук
Хроненко Ігор Вікторович,
Національний Києво-Печерський історико-
культурний заповідник,
начальник відділу експозиційної роботи

Захист відбудеться 25 лютого 2021 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.850.01 у Національній академії керівних кадрів культури і мистецтв, за адресою: 01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корпус 15, ауд. 201.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв за адресою: 01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корпус 11.

Автореферат розіслано 25 січня 2021 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор культурології, професор

О. В. Овчарук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Афон як міжнародний чернечий центр східного християнства та його багатотисячолітня історична та духовно-культурна спадщина посідають особливе місце в історії країн поствізантійського ареалу (у Південній та Центрально-Східній Європі), зокрема й України. Зв'язки з Афоном в українських землях мали поширення протягом тисячолітньої історії, вплинувши на формування церковних традицій та духовної культури українського народу, зокрема у XVII–XVIII ст. Проте, студіювання у цьому напрямку відкриває можливості для виявлення багатоманітного впливу зв'язків з Афоном на розвиток української духовної культури та становлення культурно-цивілізаційної самобутності українського народу (передовсім – церковно-богослужбових традицій, літературно-публіцистичної спадщини, духовно-ментального й освітньо-культурного вимірів українського культуро- й націотворення).

Історія давньоруського чернецтва на Афоні знайшла своє відображення у дослідженнях українських та зарубіжних вчених (М. Бібіков, О. Горський, П. Лемерль, Г. Мілле, І. Мейєндорф, В. Мошин, А. Нікітін, І. Огієнко, О. Соловійов, А. Тахіаос, П. Успенський та ін.). Проте, проблема української присутності на Афоні у XVII – першій третині XIX ст. як духовно-культурного феномену в працях дослідників не ставала предметом окремого цілісного дослідження, попри те, що окремі аспекти цієї теми частково розглядалися у працях низки дослідників (Б. Гудзяк, І. Огієнко, Ю. Пелешенко, А. Турілов, Б. Фонкіч, В. Ченцова, Є. Чернухін та ін.).

Відтак, відсутність комплексної наукової реконструкції перебігу, сутності і змісту історичних контактів між українським суспільством і його соціально-політичними та церковними інститутами (зокрема – українським чернецтвом, козацтвом та елітою козацько-гетьманської держави) й монастирями Афону зумовлює потребу здійснення дослідження ретроспективи українсько-афонських відносин. Крім того, реконструкція змісту українсько-афонських духовно-культурних взаємин у тривалій історичний період видається продуктивною з точки зору викладання історії зовнішніх культурних та конфесійних зв'язків України, ранньомодерної доби становлення української державності, підготовки узагальнюючих досліджень з історії української культури та конфесійної історії.

Отже, актуальність і недостатня розробленість розглянутої проблематики відображає необхідність її вивчення в аспекті узагальнення та реконструкції генези історичних духовно-культурних зв'язків українських земель з Афоном, що обумовило вибір теми дослідження: **«Розвиток українсько-афонських духовно-культурних зв'язків у XVII – першій третині XIX ст.»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до плану науково-дослідної роботи Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв та визначена комплексною темою кафедри гуманітарних дисциплін: «Ретроспективний аналіз особливостей державного та культурно-цивілізаційного розвитку України» (державний реєстраційний номер

0118U000632). Тема дисертації затверджена Вченою радою Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв (протокол № 9 від 26 квітня 2016 р.).

Наукове завдання дисертації полягає у виявленні змісту та розкритті шляхів становлення та розвитку духовно-культурних контактів України з Афоном як важливого чинника культурно-цивілізаційного розвитку українського народу та православ'я в Україні.

Мета дослідження полягає в комплексній реконструкції перебігу й сутності українсько-афонських духовно-культурних зв'язків у XVII – на початку XIX ст., української присутності на Афоні в контексті багатовікових зв'язків українських земель і міжнародного центру православного чернецтва на Святій Горі.

Відповідно до мети дисертації визначено низку взаємопов'язаних **дослідницьких завдань**:

- дослідити стан розробки досліджуваної проблеми шляхом аналізу історіографії та джерельної бази;
- розробити науково обґрунтовану періодизацію генези й розвитку духовно-культурних зв'язків України на основі вивчення діяльності українських духовних осередків на Афоні;
- виявити політичні та духовно-культурні передумови виникнення української присутності на Афоні, її вплив на розвиток українського православ'я і православної культури у середньовічну добу;
- з'ясувати ідейно-духовний вплив представників Афону на православно-унійну полеміку в Україні наприкінці XVI – початку XVII ст.;
- розкрити змістовну специфіку формування релігійних традицій українського козацтва, механізми впливу на їхнє становлення і розвиток з боку афонського та українського чернецтва;
- висвітлити особливості духовно-культурних зв'язків афонських монастирів з українськими монастирями та козацькою старшиною доби Гетьманщини;
- відтворити події і процеси виникнення, розвитку та занепаду української присутності та власних українських чернечих осередків (скитів) на Афоні, їхню організаційну та культурно-просвітницьку діяльність;
- обґрунтувати значення і вплив Афону як духовного центру православ'я та його духовно-культурної спадщини в історії, духовній культурі, традиції і спадщині українського православ'я.

Об'єкт дослідження – духовно-культурні чинники формування української культури.

Предмет дослідження – розвиток та зміст духовно-культурних зв'язків суспільних та церковних інститутів України з Афоном у XVII – першій третині XIX ст.

Методи дослідження. Теоретико-методологічна база дисертації носить *міждисциплінарний характер*, при її підготовці використано загальнонаукові методи, спеціальні методи історичної науки, культурології, соціальної психології, релігієзнавства. В дослідженні було використано методи: *історичної періодизації* – для виявлення етапів становлення духовно-культурних контактів українських земель з Афоном; *історико-генетичний метод* – для виявлення історико-

духовних коренів та етнорелігійних джерел зародження й розвитку контактів з Афоном; *історико-порівняльний* – для простеження специфіки розвитку українського чернецтва і духовних процесів в українських землях за доби Гетьманщини в порівнянні з розвитком чернецтва на території Греції, Молдови, Волощини і Росії; *культурно-антропологічний* – для вивчення формування релігійних традицій українського козацтва та впливів на них афонських та українських монастирів; *герменевтичний* – для розуміння виникнення особливих культурних, релігійних та ціннісних форм буття українського суспільства ранньомодерної доби; *аналітико-психологічний* – для розуміння трансформацій у свідомості православних віруючих українських земель під впливом популяризації духовної спадщини афонського чернецтва; *просопографічний* – для вивчення життєписів провідних фігур українсько-афонських контактів.

Хронологічні межі дослідження. Нижня межа відноситься до XVII ст. як доби піднесення соціокультурних та релігійно-культурних процесів в українських землях, які детермінували як формування козацько-гетьманського державотворення, так і активізацію українсько-афонських зв'язків та розквіт українських осередків на Афоні. Верхня межа відноситься до першої третини XIX ст. і обумовлена згортанням українських осередків на Афоні. Завдання дослідження зумовили фрагментарне звернення до подій XI–XVI ст. як ретроспективи формування феномену української духовної присутності на Афоні.

Географічні межі охоплюють території України в її сучасних кордонах, Афонського півострова у Греції, а також певних регіонів колишніх Османської імперії, Російської імперії, Кримського ханату, Речі Посполитої, Молдавського і Волоського князівств.

Джерельна база дослідження спирається на документи з фондів 17 архівних установ. Серед них 4-х українських архівів: Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Ф. II, 5, 14, 72, 232, 301, 312); Державний архів Чернігівської області (Ф. 679); Центральний державний історичний архів України м. Київ (Ф. 51, 59, 127, 128, 131, 229, 990); Центральний державний історичний архів України м. Львів (Ф. 129). Серед 13 закордонних архівів: Відділ рукописів Російської державної бібліотеки (Ф. 87, 862); Державний архів Російської Федерації (Ф. 722); Російський державний архів древніх актів (Ф. 52, 89, 381, 1183); Російський державний історичний архів (Ф. 796, 834); 7 малодоступних архівів афонських монастирів у Греції – Зографського, Ватопедського, Пантелеймонівського, Хіландарського, Пантократорського, Симонопетрського монастирів, архів Протату Афону, а також *Патріарший архів Константинопольського Патріархату у Фанарі* (м. Стамбул, Туреччина) та *мікрофільмований архів Афонського Іллінського скиту* (Оксфорд, Великобританія).

Теоретична основа дисертації обумовлена станом наукової розробки різних аспектів теми й включає:

– наукові праці з історії слов'янської присутності на Афоні, створені дорадянською школою (О. Горський, О. Дмитриєвський, Л. Кавелін, А. Капустін, М. Каптерев, Н. Кондаков, А. Муравйов, П. Успенський та інші);

– праці, присвячені історії української культури (М. Грушевський, М. Возняк, М. Костомаров, П. Куліш, І. Огієнко, І. Франко, Д. Чижевський та ін.);

– дослідження, присвячені історії та сутності релігійних традицій козацтва (О. Бачинська, В. Брехуненко, В. Горобець, А. Гурб'юк, О. Гуржій, І. Лиман, С. Леп'явко, Ю. Мицик, О. Апанович, С. Плохій, В. Смолій, Т. Чухліб, В. Щербак, Н. Яковенко та ін.), при тому, що цілісної наукової реконструкції духовно-культурних і релігійних контактів козацтва з Афоном не проводилося;

– група досліджень зарубіжних візантиністів (Г. Мілле, П. Лемерль та ін.) та дослідників афонського ісихазму (Д. Ліхачов, І. Мейєндорф, Г. Прохоров, А. Тахіаос, М. Тихомиров, Л. Успенський);

– сучасні дослідження з історії давньоруського чернецтва на Афоні (М. Бібіков, П. Кузенков, О. Марченко, А. Нікітін, О. Уханова та ін.);

– комплекс праць із висвітлення історії Православної Церкви та монастирів в Україні (О. Крижанівський, О. Кузьмук, В. Ластовський, О. Прокоп'юк, В. Ульяновський, М. Яременко та ін.);

– окремі історичні епізоди та аспекти стосунків Афону й України у працях українських дослідників (Б. Гудзяк, І. Ісиченко, І. Мицько, Ю. Пелешенко, В. Ткачук, Є. Чернухін, І. Хроненко) та російських дослідників (А. Турілов, Б. Флоря, Б. Фонкіч, В. Ченцова та ін.).

Наукова новизна роботи полягає у тому, що у дисертації *вперше*:

– здійснено комплексну науково-історичну реконструкцію духовно-культурних зв'язків української православної спільноти та центру православного чернецтва на Афоні як вагомого чинника формування української культури;

– досліджено існування української чернечої присутності та її спадщини на Афоні як окремого духовно-культурного феномену;

– розкрито механізм впливу афонського та українського чернецтва на релігійні традиції українського козацтва;

– доведено ідейно-духовний вплив Афону на обстоювання релігійних прав православного населення в умовах польсько-католицької експансії наприкінці XVI – початку XVII ст.;

– вивчено особливості зв'язків афонських монастирів з українськими монастирями та козацькою старшиною доби Гетьманщини;

– введено в науковий обіг маловідомі документи з архівів монастирів Афону, України та інших країн, що стосуються української присутності на Афоні та зв'язків з козацтвом у XVII – на початку XIX ст. (акти, листи, свідоцтва, пом'яники, діловодні документи);

– реконструйована на основі архівних джерел генеза українських чернечих осередків на Афоні (скитів «Чорний Вир» та Пророка Іллі, Костянтинівської обителі, каливи «Кипарис») та локалізоване їхнє точне місце розташування;

– встановлено на основі архівних джерел участь українських гетьманів І. Самойловича, І. Мазепи, Д. Апостола, І. Скоропадського та знатних представників козацької старшини у матеріальній підтримці афонських монастирів.

Набуло подальшого розвитку:

- вивчення історії міжнародних конфесійних та культурних зв'язків України;
- дослідження минулого релігійної та суспільно-політичної думки в українських землях у XVI–XVIII ст.;
- студіювання історії Православної Церкви та чернецтва в Україні і на Афоні;

Поглиблено:

- вивчення релігійних традицій українського козацтва;
- дослідження культурно-просвітницької місії українського православного чернецтва;
- біографічні студії відомих представників українського та афонського православного духовенства, представників еліт козацько-гетьманської держави.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів. Теоретичне значення дисертації полягає у розширенні уявлень про українську чернечу присутність на Афоні як окремий самотній духовно-культурний феномен. Основні положення дисертації сприятимуть подальшій розробці зазначеної проблематики, а також можуть бути використані при підготовці узагальнюючих наукових праць з етнорелігійної та міжнародної історії України XVII – початку XIX століть, історії Афону та українського афонознавства, Православної Церкви в Україні та української культури. Введені у науковий обіг джерела заслуговують на включення до науково-документальних праць, хрестоматій з історії українського християнства та української культури. На основі дисертації стає можливим розробка спецкурсів для студентів та аспірантів культурологічної, історичної, релігієзнавчої спеціалізації. Також заслуговує на урахування при удосконаленні науково-аналітичного забезпечення державної політики у сфері конфесійних відносин, розвитку механізмів культурної дипломатії України, зовнішньо-церковних, міжкультурних і міжнародних контактів недержавного характеру.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням, в якому обґрунтовано актуальність українсько-афонських зв'язків та афонської спадщини у формуванні української церковної традиції та культури ранньомодерних часів. Усі наукові результати, викладені в дисертації, отримано автором особисто.

Апробація результатів дисертаційної роботи. Розділи та дисертацію загалом обговорено та схвалено на засіданнях кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. Результати дисертаційного дослідження апробовані на 25 наукових конференціях, зокрема: Міжнародній науковій конференції «Вплив християнства на світові культури в контексті історії» (Пряшів, Словаччина, 2020 р.); міжнародній науковій конференції «Афонська спадщина і традиції ісихазму в історії та культурі України» (Одеса, 2019 р.); міжнародній науковій конференції «Києво-Печерська Лавра – Афон – Єрусалим: єдність крізь століття» (Київ, 2018 р.); міжнародній науковій конференції «Свята Гора Афон і Русь: 1016–2016» (Кембридж, Великобританія, 2017 р.); міжнародній науково-богословській

конференції «Монашество в стародавньому світі і сучасному секулярному суспільстві» (Мілан, Італія, 2016 р.); міжнародній науковій конференції «Традиційна грецька культура в європейському контексті: згідно з румунським і слов'янським простором» (Ясси, Румунія, 2016 р.); третій міжнародній науковій конференції «Афон і слов'янський світ» (Київ, 2015 р.) та інших.

Публікації. Основні положення дисертації викладені у 20 статтях. Із них 1 – у науковому виданні, внесеному до міжнародної наукометричної бази даних Web of Science; 7 – у часописах, внесених як фахові з історичних наук до Переліку наукових видань України, затвердженому наказом МОН України; 8 – у закордонних наукових виданнях. Результати дослідження відображено також у двох одноосібних монографіях. Всі публікації є одноосібними, 1 – у співавторстві з О. Алфьоровим.

Структура дисертації зумовлена її метою та науковими завданнями. Дисертація складається з анотації (українською та англійською мовами) зі списком публікацій за темою дисертації, вступу, трьох розділів, списку використаних джерел і літератури та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 304 сторінки, з яких основна частина – 182 сторінки, додатки – 57 сторінок, список використаних джерел та літератури (603 позиції) – 65 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У Вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження; сформульовано мету і завдання; визначено об'єкт, предмет та методи дослідження; виявлено наукову новизну, теоретичне і практичне значення отриманих результатів; подано інформацію про апробацію, публікації, структуру й обсяг дисертації.

Перший розділ – «Історіографія, джерельна та методологічна база роботи».

Підрозділ 1.1 «Стан наукової розробки теми» розкриває ступінь студіювання історії української присутності на Афоні в XVII – першій третині XIX ст. Аналіз наукового доробку свідчить про наявність значної кількості праць вітчизняних і закордонних вчених у розкритті ролі та значення Афону у духовно-культурних процесах серед слов'янських народів. Водночас засвідчує відсутність узагальненого дослідження духовно-культурних зв'язків Афону та представників церковної та світської еліти України у XVII – на початку XIX ст. Минуле українсько-афонських церковно-культурних зв'язків ще не виокремлене в окрему наукову проблему та переважно розглядалося у контексті російської присутності на Святій Горі.

У підрозділі 1.2. «Джерельна база роботи» оглянуто корпус джерел дисертаційного дослідження. За походженням документи представлені такими різновидами як актові, діловодні, нарративні, епістолярні, агіографічні, речові та іконописні. Досліджено фонди 17 архівних установ, з них 13 архівів – закордонні. Суттєва увага приділена архівним джерелам. Серед них значний масив діловодних джерел, які зберігаються у фондах Центрального історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАУК України), Інституту рукопису Національної

бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ), Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО), Російського державного архіву древніх актів (РДАДА), Російського державного історичного архіву (РДІА) тощо. Цінні джерела актового, діловодного, наративного та епістолярного походження зберігаються в архівах афонських монастирів (Зографського, Ватопедського, Пантелеймонівського, Пантократорського, Хіландарського). Серед них цінним джерелом до історії зв'язків українського чернецтва та козацтва з Афоном слугують афонські пом'яники (синодики) та «вкладні книги» з архівів афонських монастирів, які вперше введено у науковий обіг. Використання значного масиву джерел дало змогу висвітлити особливості українсько-афонських церковно-культурних зв'язків, скласти узагальнюючу картину, ввести у науковий обіг значну кількість невідомих джерел та розкрити маловідомі сторінки з історії української присутності на Афоні.

Підрозділ 1.3. «Методологія дослідження». Методологічною основою дисертації стали засади наукової об'єктивності й історизму, системності та комплексного вивчення проблеми. У процесі дослідження одним з найголовніших застосовано принцип історизму. Це дало змогу простежити виникнення, формування й розвиток процесів і подій у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей.

Комплексне застосування загальних і спеціальних методів та принципів дослідження, критичне прочитання та аналіз документів, що склало основу роботи з джерелами, дозволило по новому вирішити актуальне наукове завдання. При цьому наукова новизна дослідження забезпечувалася комплексним підходом при роботі з джерелами, що допомогло реконструювати історичні процеси і події, викласти їх у чіткій послідовності та логічній завершеності.

Другий розділ – «Гене́за духовно-культурних зв'язків українських земель з Афоном (XVII–XVIII ст.)» – присвячено висвітленню основних чинників і обставин становлення та розвитку духовно-культурних зв'язків українських земель з Афоном.

Підрозділ 2.1 «Передумови виникнення та розвиток зв'язків з Афоном в українських землях (XI–XVI ст.)» розкриває питання виникнення та розвитку духовно-культурних зв'язків між Руссю та Афоном та формування перших давньоруських чернечих осередків на Афоні. Встановлено, що у післямонгольську добу нової активізації такі зв'язки в землях колишньої Київської Русі набули в XIV – першій пол. XV ст. завдяки т. зв. ісихастському відродженню. Вони мали важливе значення для подальшого духовно-культурного пробудження та розвитку, формування давньоукраїнської культури, літератури та мистецтва. Також встановлено, що духовно-культурні зв'язки волинського чернецтва з Афоном у XVI ст. напередодні Берестейської унії суттєво вплинули на подальші церковні і культурні процеси в Україні.

У підрозділі 2.2 *«Участь афонітів в українській церковно-культурній полеміці XVII ст.»* розкрито роль українського афонського чернецтва та існування інтенсивних українсько-афонських духовно-культурних зв'язків у

подіях після Берестейської унії 1596 р., що суттєво вплинули на церковні, культурні і навіть політичні процеси в Україні у XVII ст. Зокрема, проведений аналіз джерел засвідчив, що після подій Берестейської унії афонське чернецтво відіграло важливу роль у збереженні православ'я в землях сучасної України та залишило важливий внесок в українській культурі. Встановлено, що завдяки існуванню у XVII ст. інтенсивних зв'язків між представниками Афону та українськими церковними і світськими колами ченці з Афону ініціювали реформування українських православних монастирів, а також сприяли полемічній, літературній та духовно-просвітницькій діяльності, підтримували православний рух в українських землях та залучення до нього українського козацтва.

У підрозділі 2.3 «Формування релігійних традицій українського козацтва та вплив на них афонських та українських монастирів» розкрито роль афонського та українського чернецтва у забезпеченні впливу на формування релігійних традицій козацтва. Проаналізовано, як козацтво під впливом чернечих традицій запозичило ідеї побратимства серед січовиків, «січового старчества», релігійних обітниць і створення «козацьких» монастирів. Розглянуто факти і свідчення, як окремі козаки нерідко брали чернечі постриги, ставали священиками і займалися благодійністю, а також здійснювали прощі до православних монастирів, зокрема на Афон. Встановлено, що такі тісні зв'язки з чернецтвом протягом XVII–XVIII ст. сприяли формуванню особливої традиції і культури «козацького благочестя».

У підрозділі 2.4 «Зв'язки монастирів Афону з українськими ченцями та козацькою старшиною в добу козацько-гетьманської державності (кін. XVII – XVIII ст.)» проаналізовано, як протягом другої половини XVII та XVIII ст., в часи існування козацько-гетьманської державності, поживляються духовно-культурні зв'язки українського чернецтва та козацтва з Афоном. Встановлено, що найбільш систематичні такі зв'язки з Афоном спостерігаються у XVIII ст., що сприяло зміцненню духовно-культурних зв'язків з Афоном, посиленню його популярності серед українського чернецтва та козацтва, забезпечуючи взаємний духовний та культурний обмін і вплив один на одного.

Третій розділ – «Становлення та діяльність українських осередків на Афоні у XVIII – першій третині XIX ст.» – присвячений заснуванню та діяльності у XVIII ст. українських чернечих осередків на Афоні, їхнім зв'язкам з українським козацтвом та чернецтвом, ролі в духовно-культурних процесах життя чернецтва як на Афоні, так і в Україні, участі Запорозької та Задунайської Січі у підтримці цих обителів тощо.

У підрозділі 3.1 «Стан українського чернецтва в українських землях та на Афоні» проведено аналіз джерел, який дозволив встановити, що у XVIII – першій третині XIX ст. українська присутність на Афоні переживала значний розквіт. Зокрема, це співпало не тільки з періодом існування козацько-гетьманської державності, а й з активними міжнародними релігійно-політичними та культурними контактами козацтва і церковнополітичних еліт українського суспільства. Встановлено, що важливим ресурсом поповнення українського чернецтва на Афоні у першій половині XVIII ст. стало українське козацтво.

У підрозділі 3.2 «Виникнення українського скиту “Чорний Вир” на Афоні та його зв’язки з українським козацтвом» на основі аналізу джерел XVIII–XIX ст. вперше відтворено історію заснування та функціонування українського скиту «Чорний Вир», заснованого на Афоні українськими козаками у 1740-і роки. Дослідження історії цього осередку української присутності на Афоні дозволило зробити висновок, що ця обитель представляє собою важливу складову історії, духовної культури, традиції і спадщини українського чернецтва і козацтва на Афоні, прямим свідченням тісних духовно-культурних зв’язків Запорозької Січі з центром православного чернецтва та ісихазму на Святій Горі.

Підрозділ 3.3 «Розвиток чернечих громад та обителей Паїсія Величковського на Афоні, їхня культурно-просвітницька діяльність» розкриває історію заснування та функціонування у XVIII ст. українських чернечих громад Іллінського скиту, Костянтинівської обители та монастиря Симонопетра на Афоні, заснованих українським церковно-культурним діячем прп. Паїсієм Величковським. Зокрема, проведене дослідження дає підстави вважати, що Іллінський скит мав важливе значення в історії афонського братства XVIII ст. Тут була створена власна духовна школа, яка стала центром духовності, просвіти і книжності як на Афоні, так і за його межами. Згодом Іллінський скит став духовно-культурним центром української козацької еміграції. Проведений аналіз джерел дозволив більш точно встановити місця розташування створених Паїсієм Величковським інших осередків на Афоні, зокрема каливи «Кипарис» та Костянтинівської обители.

У підрозділі 3.4 «Занепад українського “козацького” скиту “Чорний Вир” та подальша доля українських чернечих осередків на Афоні у першій третині XIX ст.» розкрито наслідки подій грецької національно-визвольної революції 1821–1829 рр. у долі українських чернечих осередків на Афоні, коли українські ченці на 10 років змушені були залишити Афон, після чого українські святогірські обители зазнали повного занепаду та руйнації. На цей же час припадає занепад Задунайської Січі, через що припинилася ктиторська підтримка українських скитів на Афоні. По закінченні війни Іллінський скит у 1830-і рр. було поновлено, тоді як скит «Чорний Вир» більше так і не був відновлений, залишаючись до сьогодні у зруйнованому стані.

ВИСНОВКИ

У дисертації на основі дослідження маловідомих джерел вирішене важливе для розвитку історико-культурологічних студій нове наукове завдання, яке полягає у розкритті перебігу й змісту духовно-культурних зв’язків України зі світовим центром православного чернецтва на Святій Горі Афон як важливого чинника культурно-цивілізаційного розвитку духовної культури українського народу та українського православ’я. Здійснено комплексну наукову реконструкцію феномену духовно-культурних зв’язків православної спільноти, зокрема церковної та козацької еліти України з центром чернецтва на Афоні, розвитку українсько-афонських духовно-культурних зв’язків та діяльності

українських чернечих осередків на Афоні у XVII – першій третині XIX ст. як вагомого етноконфесійного чинника формування духовно-культурної самобутності українського народу та національних культурно-релігійних традицій в Україні.

Відповідно до поставленої мети та визначених завдань, у результаті проведеного дослідження, зроблено наступні висновки:

1. Встановлено, що проблема українсько-афонських духовно-культурних зв'язків та української присутності на Афоні ще не ставала предметом окремого комплексного наукового дослідження попри те, що окремі аспекти порушеної у дисертації теми знаходили своє відображення у працях інших українських та зарубіжних дослідників. В результаті архівного пошуку введено в науковий обіг значний корпус документальних джерел з історії Афону, його зв'язків та духовно-культурних впливів на землі сучасної України, а також української присутності на Афоні.

2. Запропоновано періодизацію генези й розвитку духовно-культурних зв'язків та діяльності українських духовних осередків на Афоні: перший етап охоплює період XI–XIII ст., сутність якого визначається налагодженням контактів на Русі з Афоном та появою перших давньоруських осередків на Афоні; другий етап охоплює період XIV–XVI ст., для якого є характерним відновлення зв'язків з Афоном у післямонгольську добу та їхні впливи на т. зв. ісихастське відродження; третій етап охоплює період XVII – першу половину XVIII ст. і позначився інтенсифікацією контактів між Афоном та українськими церковними і світськими колами, а також активним залученням до цих процесів українського козацтва; четвертий етап, що включає другу половину XVIII ст., характеризується заснуванням власних українських чернечих осередків на Афоні; п'ятий етап – перша третина XIX ст., яка позначилася занепадом українських осередків та присутності на Афоні.

3. Доведено, що коріння української присутності на Афоні сягають історії давньоруського чернецтва Афону, що було пов'язано з процесами християнізації Русі, дипломатичними, церковними та культурними контактами київських князів та церковних діячів з Візантійською імперією. Ці зв'язки з Афоном розвивалися далі й після занепаду Київської Русі упродовж XIV–XVI ст. Впливи афонської ісихастської традиції у цей період мали важливе значення для подальшого духовного пробудження та культурного розвитку в українських землях. Афонські ченці долучилися до відновлення й поширення традицій ісихазму у межах Київської митрополії, здійснивши вагомий внесок у формування давньоукраїнської культури, літератури та мистецтва.

4. З'ясовано, що наприкінці XVI – на початку XVII ст. (після подій Берестейської унії 1596 р.) українські афонські ченці брали активну участь у відродженні православ'я в Україні, долучалися до відновлення православної ієрархії Київської митрополії, реформування українських православних монастирів, культурно-просвітницької, літературної та полемічної діяльності, а також сприяли залученню українського козацтва до відстоювання прав і свобод православного віросповідання в Речі Посполитій. Завдяки існуванню у цей час інтенсивних зв'язків між представниками Афону та українськими право-

славними церковними і світськими колами, українські ченці з Афону мали відчутні впливи на духовно-культурні і політичні процеси в Україні.

5. Встановлено, що під впливом носіїв афонських чернечих традицій в Україні (передовсім монастирів Трахтемирівського, Самарського, Межигірського та інших) серед українського козацтва упродовж XVII–XVIII ст. розвинулось особливо шанобливе ставлення до Афону як центру православного містицизму. Після Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. під проводом Б. Хмельницького та утворення козацько-гетьманської державності афонські ченці активно взаємодіяли із запорожцями, приїжджаючи в українські землі та на Запорозьку Січ. Афонське й українське чернецтво у цей період починає справляти значний вплив на релігійні традиції козацтва. Вихідці з козацької верстви нерідко ставали ченцями та священиками, а також здійснювали прощі до православних монастирів, зокрема й на Афон, що сприяло формуванню самобутньої козацько-православної традиції.

6. Доведено, що протягом др. пол. XVII та XVIII ст. помітно позбавилися духовно-культурні зв'язки українського чернецтва та козацтва з Афоном. Важливу роль відігравала українська козацька старшина, яка розглядала свою участь у матеріальній підтримці афонських монастирів як певний атрибут свого статусу. Аналіз джерел засвідчує, що донаторами та жертводавцями афонських обителей за доби Гетьманщини часто були українські гетьмани та козацька старшина. Посиленню українсько-афонських зв'язків сприяла поява у XVIII ст. українських чернечих осередків на Афоні.

7. Відтворено події і процеси виникнення, встановлено місце розташування та особливості діяльності українських чернечих осередків (скитів) на Афоні. Зокрема з'ясовано, що чернечий скит «Чорний Вир» був важливим українським осередком на Афоні, а його засновниками і ктиторами виступили українські ченці та представники козацької старшини. Ченцями у цій обителі були переважно вихідці з українських земель, зокрема колишні запорозькі козаки. Доведено існування тісних контактів представників скиту «Чорний Вир» із Запорозькою Січчю та існування у XVIII ст. водного шляху з Запорозжя на Афон. Результати дослідження дозволяють стверджувати про важливе значення в історії чернецтва на Афоні також заснованого українським старцем Паїсієм Величковським Іллінського скиту, де ним було створено власну духовну школу, а сама обитель стала центром духовності, просвіти і книжності на Афоні та за його межами. Згодом Іллінський скит став духовно-культурним центром української козацької еміграції, де подвизалися колишні запорозькі козаки з Задунайської Січі та Кубані. Занепад українських чернечих осередків на Афоні пов'язаний з подіями грецької національно-визвольної революції 1821–1829 рр., які призвели до спустошення та занепаду українських афонських осередків. Після цього «козацький» скит «Чорний Вир» так і не був відновлений. У той же час Іллінський скит зумів відродитися у 1830-і рр. і ще тривалий час залишався єдиним організованим осередком українського духовного життя на Афоні.

8. Обґрунтовано, що українську чернечу присутність на Афоні слід розглядати як окремих духовно-культурний феномен, а не як частину російської

присутності на Афоні, і, одночасно, продуктивний чинник розвитку української цивілізаційної ідентичності та духовної культури. Відповідно, не менш вагомим став і духовно-культурний вплив України на Афон. Він знайшов відображення у традиціях паломництва, у благодійності, донаторській та ктиторській допомозі та заступництві з боку українського козацтва щодо монастирів Святої Гори, у виникненні власних українських чернечих осередків, значній кількості українських ченців на Афоні, заснуванні власної філологічної, духовно-просвітницької та аскетичної школи.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографічні дослідження, які стосуються теми дисертації

1. Шумило С. В. Старец Йоанн Вишенский: афонский подвижник и православный писатель-полемист. Материалы к жизнеописанию «блаженной памяти великого старца Иоанна Вишенского Святогорца». Киев: Издательский отдел УПЦ, 2016. 208 с.
2. Шумило С. В. «Духовное Запорожье» на Афоне. Малоизвестный казачий скит «Черный Выр» на Святой Горе. Киев: Издательский отдел УПЦ, 2015. 116 с.

Статті у наукових виданнях, затверджених МОН України як фахових за напрямом «історичні науки»

3. Шумило С. В. Маловідомі свідoctва про початковий період перебування прп. Паїсія Величковського при каливах Пантократорського монастиря на Афоні // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Ужгород. нац. ун-т, Ф-т історії та міжнар. відносин. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2020. Вип. 1 (42). С. 137–145.
4. Шумило С. В. Бунчуковий товариш Ніжинського полку Григорій Голуб та заснування ним скиту «Чорний Вир» на Афоні // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2020, березень-квітень. № 2 (152). С. 60–80.
5. Шумило С. В., Алфьоров О. А. Печатка «козацького» скиту «Чорний Вир» на Афоні (середина XVIII – початок XIX ст.) // Київські історичні студії (Kyiv Historical Studies). Науковий журнал Київського університету імені Бориса Грінченка. 2020, січень-лютий. № 1 (10). С. 6–11.
6. Шумило С. В. Представники козацько-старшинських родин Чернігово-Сіверщини в афонському Зографському пом'яннику XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2019, листопад-грудень. № 6 (150). С. 41–63.
7. Шумило С. В. Руська Успенська лавра на Афоні та Антоній Печерський // Український історичний журнал / НАНУ, Ін-т історії України. 2018. № 5. С. 4–20.
8. Шумило С. В. До історії ігуменства прп. Паїсія Величковського в монастирі Симонопетра на Афоні за невідомими раніше архівними документами XVIII ст. // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2017, січень-квітень. № 1–2 (133–134). С. 79–93.

9. Шумило С. В. Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2016, листопад-грудень. № 6 (132). С. 73–84.

*Статті в наукових фахових виданнях України,
включених до міжнародних наукометричних баз даних*

10. Шумило С. В. Український осередок на Афоні: скит Чорний Вир та його зв'язки з козацтвом // Український історичний журнал / НАНУ, Інститут історії України. 2020. № 3 (552). С. 119–133.

Статті в наукових іноземних виданнях

11. Шумило С. В. Влияние учения свт. Григория Паламы на наследие украинско-афонского полемиста и старца Иоанна Вишенского // Acta Patristica. Journal Pravoslávna bohoslovecká fakulta Prešovská univerzita v Prešove. Presov, Slovak Republic. 2020. Volume 11, issue 22. С. 3–23.

12. Šumilo Sergej. Participation in the Anti-Union Resistance in Ukraine of the Abbot of the Athos Panteleimon Monastery Archimandrite Matthew and the Aphonites John Vishensky and Kiprian Ostrozhanin // Rocznik Teologiczny. Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie. LXI – z. 4, 2019. S. 631–649.

13. Šumilo Sergej. Spiritual and literal heritage of the Mount Athos elder Ivan Vishenski // Rocznik Teologiczny. Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie. LX – z. 1, 2018. S. 111–135.

14. Шумило С. В. Новые архивные документы, подтверждающие настоятельство прп. Паисия Величковского в келье св. Константина и монастыре Симонопетра на Афоне // Обсерватория культуры: научный журнал РГБ. М., 2016. Т. 13, № 3. С. 377–383.

15. Шумило С. В. Прп. Паисий Величковский и последний Кошевой атаман Запорожской Сечи П. Калнышевский: малоизвестные письма // Orientalia Christiana Cracoviensia: czasopismo naukowe, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie. № 7 (2015). S. 27–57.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

16. Shumilo S. The First Russian Monks on Mount Athos // Mount Athos and Russia: 1016–2016 / N. Fennel, G. Speake (eds.). Oxford, 2018. P. 23–44.

17. Шумило С. В. Культурно-просвітницька діяльність давньоруського монастиря на Афоні та його зв'язки з Київською Руссю // Церква – Наука – Суспільство: питання взаємодії. Матеріали 16-ї міжнародної наукової конференції (29 травня – 2 червня 2018 р.). К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2018. С. 25–31.

18. Шумило С. В. Козацький скит «Чорний Вир» на Афоні у XVIII ст. за маловідомими архівними джерелами // Церква – Наука – Суспільство: питання взаємодії. Матеріали 15-ї міжнародної наукової конференції (29 травня – 3 червня 2017 р.). К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2017. С. 69–77.

19. Шумило С. В. До питання локалізації місця перебування прп. Антонія Печерського на Афоні // Церква – Наука – Суспільство: питання взаємодії. Матеріали 15-ї міжнародної наукової конференції (29 травня – 3 червня 2017 р.). К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2017. С. 62–69.

20. Шумило С. В. Перший давньоруський монастир на Афоні та його зв'язки з Київською Руссю: 1000 років // Афонское наследие: научный альманах. Вып. 5–6. Киев – Чернигов: Издание Международного института афонского наследия, 2017. С. 46–82.

21. Шумило С. В. Афонский скит «Черный Выр» и попытки воссоздания нового Русика в XVIII в. на Святой Горе // Афон и славянский мир. Сб. 3. Материалы междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия рус. монахов на Святой Горе (Киев, 21–23 мая 2015 г.). Афон: Пантелеимонов монастырь, 2016. С. 214–246.

22. Шумило С. В. Влияние Святой Горы Афон на духовную, культурную и политическую жизнь Украины XVIII в. // Афон и славянский мир. Сб. 1. Материалы междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия рус. монахов на Святой Горе (Белград, 16–18 мая 2013 г.). Афон: Пантелеимонов монастырь, 2014. С. 113–130.

АНОТАЦІЯ

Шумило С. В. Розвиток українсько-афонських духовно-культурних зв'язків у XVII – першій третині XIX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 26.00.01 «Теорія та історія культури» за напрямом – історичні науки. Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Міністерство культури та інформаційної політики України. Київ, 2021.

У дисертації на основі аналізу широкого кола архівних джерел та опублікованих матеріалів досліджуються історичні духовно-культурні зв'язки України та Афону, а також діяльність українських духовних осередків на Афоні як в середньовіччі, так і ранньомодерні часи, зокрема у XVII – першій третині XIX ст.

Зокрема, у роботі розкрито специфіку зародження та розвитку українсько-афонських духовно-культурних зв'язків, їхній вплив на відродження православного руху в Україні та подальші церковні, культурні і політичні процеси в Україні протягом XVII–XVIII ст. Сукупність цих та інших історичних подій сприяла заснуванню та діяльності у XVIII ст. чотирьох українських чернечих осередків на Афоні, зосереджених у скитах Чорний Вир та пророка Іллі, Костянтинівській обителі та в монастирі Симонопетра, їхнім зв'язкам з українським козацтвом та чернецтвом, участі Запорозької та Задунайської Січі у ктиторській підтримці цих обителей тощо. Встановлено, що це сприяло як зміцненню контактів з центром православного чернецтва на Афоні, так і посиленню його популярності серед українського чернецтва та

козацтва, забезпечуючи взаємний духовний і культурний обмін і вплив один на одного.

Наукова новизна полягає в тому, що у дисертаційному дослідженні використані маловідомі архівні джерела, на основі яких комплексно досліджено процес заснування та діяльності українських чернечих осередків на Афоні у XVIII – першій третині XIX ст., їх зв'язків з українським чернецтвом та козацтвом в Україні. Наголошено, що українські афонські обителі, зокрема скити «Чорний Вир» та пророка Іллі, є важливою складовою історії, духовної культури та спадщини українського чернецтва на Афоні, прямим свідченням тісних зв'язків Запорозької та Задунайської Січі з Афоном. Ці історико-культурні та архітектурні пам'ятники присутності українського чернецтва та козацтва на Афоні мають важливу духовно-культурну і науково-історичну цінність.

Ключові слова: історія української культури, міжнародні духовно-культурні зв'язки, Православ'я в Україні, Афон, Козацько-гетьманська держава, Запорозька Січ, Задунайська Січ, чернецтво.

SUMMARY

Shumylo S. V. The Development of Spiritual and Cultural Ties between Ukraine and Athos from the Seventeenth Century to the First Third of the Nineteenth Century. – Qualifying scientific work on the basis of manuscripts.

Thesis for Candidate in History: specialism 26.00.01, The Theory and History of Culture, Historical Science. – National Academy of Cultural and Arts Leaders, Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine. – Kyiv, 2021.

Shumylo's thesis explores the history of the spiritual and cultural ties between Ukraine and Athos, and the activity of Athonite spiritual centers in both mediaeval and earlymodern times – from the seventeenth century to the first third of the nineteenth century.

Drawing on a wide range of archival and published documents, it outlines the onset and development of the spiritual and cultural ties between Ukraine and Athos, and shows how these ties influenced the Ukrainian Orthodox revival giving rise to ecclesiastical, cultural and political developments in Ukraine from the seventeenth to the eighteenth centuries.

In particular, the influence of Athos hesychastic tradition during this period was important for further spiritual awakening and cultural development in the Ukrainian lands. Athos monks joined the restoration and spread of hesychasm traditions within the Kyiv metropolitanate, making a significant contribution to the formation of ancient Ukrainian culture, literature and art.

It was found that in the late XVI – early XVII centuries (after the events of the Brest Union in 1596) Ukrainian Athos monks took an active part in the revival of Orthodoxy in Ukraine, joined the restoration of the Orthodox hierarchy of the Kyiv metropolitanate, reforming Ukrainian Orthodox monasteries, cultural and educational, literary and polemical activities, as well as contributed to the

involvement of the Ukrainian Cossacks in defending the rights and freedom of the Orthodox religion in the Commonwealth.

It is proved that during the second half of the XVII and XVIII centuries the spiritual and cultural ties of the Ukrainian monasticism and the Cossacks with Athos became noticeably more active. An important role was played by the Ukrainian Cossack foreman, who considered his participation in the material support of Athos monasteries as a certain attribute of his status. Analysis of sources shows that donors of Athos monasteries during the Hetmanate were often Ukrainian hetmans and Cossack officers.

These developments led to the foundation of four flourishing Ukrainian monastic sights on Athos: the Cherny Vir and Prophet Elijah Sketes, the St Constantine Kellion and within Simonopetra Monastery. Ukrainian Cossacks and monks played an important part here, as did benefactors from Zaporozh'ya and Zadunayskaya Sech'. The thesis shows that these ties increased the popularity of Athonite monasticism with the Cossacks and in Ukraine, facilitating mutual spiritual and cultural exchange.

In particular, it was found out that the monastery "Black Whirlpool" was an important Ukrainian center on Mount Athos, and its founders were Ukrainian monks and representatives of the Cossack elders. The monks in this monastery were mostly natives of Ukrainian lands, in particular the former Zaporozhian Cossacks. The existence of close contacts of the Chorny Vyr hermitage with the Zaporozhian Sich and of the waterway from Zaporozhye to Mount Athos in the XVIII century is proved. The results of the study allow us to assert the importance of Ilyinsky monastery, which was also founded by Ukrainian elder Paisiy Velychkovsky, in the history of monasticism on Mount Athos. In that monastery he established his own seminary, and the monastery itself became a center of spirituality, education and literature on Mount Athos and beyond. Later, the Ilyinsky monastery became the spiritual and cultural center of the Ukrainian Cossack emigration, where former Zaporozhian Cossacks from the Transdanubian Sich and Kuban struggled. The decline and devastation of Ukrainian monastic centers on Mount Athos are consequences of the events of the Greek national liberation revolution of 1821–1829.

The thesis is original because it draws on little-known archival sources of the eighteenth to the first third of the nineteenth centuries. It establishes the defining role of the Ukrainian Athonite cloisters – especially of Cherny Vir and the Prophet Elijah Skete – in the history, culture and heritage of Ukrainian monasticism on Athos; and it demonstrates the strong links between the Zaporozh'ya and Zadunayskaya Sech' with the Holy Mountain. The presence of Ukrainian and Cossack monks has left significant cultural and architectural traces on Mount Athos. Further study of the Ukrainian Athonite presence is an avenue to be explored by Ukrainian scholars.

Key words: the history of Ukrainian culture, international spiritual and cultural ties, Athos, the Cossack Hetmanate, the Zaporoz`ka Sich, monasticism.

Підп. до друку 14.01.2021. Формат 60x90 ¹/₁₆. Папір друк. апарат.
Друк цифровий. Облік.-вид. арк. 0,86. Тираж 100 прим. Зам. 225.

Видавець і виготовлювач

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв
01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9.

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 3953 від 12.01.2011.*

